

ZÂTÎ'NİN ŞİİRLERİNDE İLİM

Nagehan EKE *

ÖZET

İlim, “bilmek” anlamına gelen Arapça ‘*alime*’ fiilinden türemiş bir mastardır. Sözlüklerde “bilgi, bilme, biliş, vukûf, ma'lûmât, haber” ve “bir şeyi hakikî şekliyle idrak etmek” olarak tanımlanmıştır. Günümüzde genellikle *bilim* yerine kullanılmaktadır. Zıttı *cehl* veya *cehâlet*'tir. *İlim*, Klâsik Türk şiirinde ise, genellikle “bilgi” ve “bilim” anlamlarında kullanılmıştır. Klâsik edebiyatın kaside, gazel ve mesnevi vadisinde önemli isimlerinden biri olan Zâtî (öl. 953/1546) Balıkesirlidir. Şairin asıl adı *Bahşı* veya *Satılmış* olup, bunun kısaltılmışı olan *Satı* ilhamıyla Zâtî'yi kendisine mahlas olarak seçmiştir. Yine bir rivâyet olmakla birlikte kaynaklarda, ebced hesabıyla doğum tarihi olan 876'yı verdiği için, asıl adının *İvaz* olduğu da kaydedilmiştir. İlk işi baba mesleği olan çizmeciliktir. Düzenli bir tahsil görmemiş olan Zâtî, hayatını şiir yazarak ve remilcilik yaparak kazanmıştır. İstanbul'da Bâyezid Câmii avlusunda açtığı remilci dükkânı Bâki, Yahya Bey ve Fazlî gibi genç şairlerin uğrak yeri olmuş, devrinin birçok şairine hocalık etmiştir.

Bu bildiride, ilk iki cildi *Ali Nihad Tarlan* tarafından, üçüncü cildi ise *Mehmed Çavuşoğlu* ve *Mehmet Ali Tanyeri* tarafından hazırlanan ve toplam 1825 gazelden oluşan *Zâtî Divanı Gazeller Kısmı'nın* taranmasından elde edilmiş olan beyitlerden yola çıkarak; şairin şiirlerine, dönemin hakikî ve bâtil ilimlerinin yansımaları ve katkısı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: XVI. Yüzyıl Klâsik Türk Şiiri, Zâtî, İlim.

* Okutman, Muğla Üniversitesi.

İLİM IN ZÂTÎ'S POEMS

ABSTRACT

İlim is an infinitive derived from the verb “*alime*” in Arabic, which means “to know”. It is defined as “knowledge, to know, news” and “understand something in its original form” in different dictionaries. Today it is generally used instead of *science*. Ignorance is the antonym of it. It is generally used in the sense of “knowledge” and “science” in Classical Turkish Poetry. Zâtî (died in 953/1546) is one of the important names in the subject of kaside, gazel and mesnevi in Classical Turkish Literature. He was from Balıkesir. Bahşî or Satılmış was the real name of he poet. With the inspiration of his name’s short form, Satı, he chose Zâtî as his pen name. Although it is a rumor, in some sources it is recorded that his real name is İvaz, as it is assigned to his birth year in *ebced calculation* -the first of several mnemonic formulas designed to help one learn the numerical values assigned to the letters of the Arabic alphabet. His first job was boot making just like his father’s. Zâtî, having no systematic education, earned a living by writing poems and telling fortune. His remil shop in Bâyezid Camii’s courtyard, a shop where fortunetellers tell fortune to the customers, became a haunt for young poets like Bâki, Yahya Bey and Fazlî. He became a teacher for lots of poets in his era.

In this paper, starting from the couplets achieved by a systematic scanning of gazels’ part in Zâtî’s Divan (first two volumes are edited by Ali Nihad Tarlan and the third volume is edited by Mehmed Çavuşoğlu and Mehmet Ali Tanyeri), the reflections and contributions of scientific and unscientific studies of knowledge to the poet’s poems and poetry are explored.

Key Words: 16th Century Classical Turkish Poetry, İlim, Zâtî.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

Klâsik Türk edebiyatı, dünyanın en zengin ve renkli kültür kaynaklarından beslenen bir edebiyattır. Bu edebiyatın kaynaklarını çok genel olarak dört başlık altında toplayabiliriz: **1.** Din ve Tasavvuf, **2.** Tarih ve Sosyal Hayat, **3.** Felsefe ve İlim, **4.** Estetik Değerler Sistemi (Doğan 2002: 51). Bu çalışmada, listelenen kaynaklardan, sadece *ilim* üzerinde durulacaktır.

İlim, “bilmek” anlamına gelen Arapça ‘*alime* fiilinden türemiş bir mastardır. Çoğulu *ulûm*’dur. Klâsik sözlükler bu anlamı öncelikle vurgulamak üzere ilmin karşılığını “bilgisizliğin (cehl) zıttı” şeklinde verirler. Bazı sözlüklerde ise “bilgi, bilme, biliş, vukûf, ma’lûmât, haber” ve “bir şeyi hakikî şekliyle idrak etmek” olarak tanımlanmıştır. Günümüzde genellikle *bilim* yerine kullanılmaktadır. Türkçe Sözlük’te *bilim* ise şöyle tanımlanmaktadır: “Bilim evrenin veya olayların bir bölümünü konu olarak seçen, deneye dayanan yöntemler ve gerçeklikten yararlanarak sonuç çıkarmaya çalışan düzenli bilgi, ilim” (2005, 269). Buna göre ilim ile bilim aynı mânâda kullanılmaktadır. Ancak eskiden *ilim* sözü daha çok dinî bilgiler için kullanılırdı. Buna göre ilmin kaynağı Kur’ân’dır. *Hadîs, tefsîr, fıkıh, kelâm* gibi ilimler hep ondan ayrılmıştır. İslâm filozofları *ilim* terimini bugün *bilim* (İng. ve Fr. science) terimiyle karşılanan anlamı kastederek kullandıkları gibi, *bilgi* (İng. knowledge, Fr. savoir) anlamında da kullanırlar. *İlim* terimi İslâm felsefesi geleneğinde özellikle epistemolojik bir kavrama dönüştüğü zaman bilgi anlamına gelmekte ve bu açıdan tanımlanmaktadır. Filozoflar ayrıca ilmin, tümel kavramlara dayalı tanımlarla elde edilmiş *mahiyet bilgisi (tasavvur)* ve kıyasla elde edilen, ulaşılan hükmün realiteye uygun olup olmamasıyla ilgili olarak doğru ya da yanlış olabilen *hüküm bilgisi (tasdîk)* şeklinde iki yönüne işaret etmişlerdir (Kutluer 2001, 88-89).

İlimlerin saha ve sınırlarını birbirinden ayırmak, bu sahalarda arasındaki ilişkileri belirlemek, farklı ilimlere ait birikimlerin sistematik şekilde değerlendirilmesini sağlamak ve nihayet, yaygın ya da örgün bir eğitim sisteminin temel müfredatını oluşturmak üzere, düşünür ve bilginler, çeşitli dönemlerde ilimleri tasnif etme yoluna gitmişlerdir. Ayrıca tarihî gelişimleri içinde ilimlerin öncelikle *dinî ilimler* ve *felsefî ilimler* şeklinde temel bir ayrıma tâbî tutulmaları bir din-felsefe ilişkileri problemini daima canlı tutmuş, bazı düşünürler tasniflerinde dinî ilimleri, bazıları da felsefî ilimleri ön plana çıkarmış, büyük sentezler peşindeki entelektüeller ise ortaya koydukları kapsamlı tasniflerle, bu problemi aşmayı denemişlerdir. Ancak ilimlerin tasnifindeki temel perspektifler yalnızca teolojik veya metodolojik olmamıştır. İlimleri birbiriyle ilişkilendiren yahut da birbirinden ayıran unsurun, onların *mevzû*’ları olduğu ve bu mevzûlar

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

da bir varlık alanına tekâbül ettiği için, *ontolojik* perspektifin de ilimler tasnifinde belirleyici olduğu görülmüştür (Kutluer 2001, 91). Bu perspektif, Fârâbî'den Taşköprülü-zâde'ye kadar ilimler tasnifine yönelmiş birçok düşünür ve bilginin çabasına egemen olmuştur. Batı'da ise *Aristoteles (Aristo)* başta olmak üzere, pek çok filozof ve bilginlere ait, farklı ilim tasniflerinin varlığı bilinmektedir. Bu çalışmaya ilham kaynağı olan *Miftâhu's- Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde*'nin yazarı *Taşköprülü-zâde* ise ilimleri, konuları olan şeylerin varlık mertebelerindeki düzeni esas alarak tasnif etmiştir. Bu tasnif, İslâm düşünür ve bilginleri tarafından yapılan pek çok tasnifin içinde en orijinal olanıdır (Çaldak 2005, 117). Yazar, adı geçen eserinde, her şeyin bir varlığa sahip olduğunu ve bu varlıkların da dört halde bulunabileceğini ifade eder: **1. Kitâbet:** Harf, yazı ve hat gibi kitâbî vücuda sahip olan varlıklar, **2. İbâre:** Söz ve telaffuz gibi sesle ilgili vücudu bulunan şeyler, **3. Ezhân:** Kavramlar gibi zihinde suretleri bulunan soyut vücutlar, **4. A'yân:** Dış dünyada somut vücutları bulunan varlıklar. Taşköprülü-zâde'ye göre; bütün bu varlık mertebeleri birbiriyle ilgili olup, her biri bir sonrakini göstermek için bir araçtır. İlk üç vücut mertebesinde bulunan varlıkları konu edinen ilimlere *âlî*, yani *âlet olan ilimler* denir (Çaldak 2005, 119). Eleştirilen bazı noktaları olmasına rağmen, İslâm dünyasında tarih boyunca kendisinden ilim diye söz edilen ve hakkında kitap yazılan mevzuların neler olduğunu ve bunların nasıl tasnif edildiğini göstermesi bakımından, Taşköprülü-zâde'nin tasnifinden daha ayrıntılı bir tasnif bulunmamaktadır. Bugün, bu ilimlerden bazıları güncelliğini ve geçerliliğini yitirmiş, bazıları da artık ilim kabul edilmemektedir. Ancak devrinde geçerli olan ilimleri tanımlayan ve sınırlarını belirleyen ve bütün bu ilimleri bir arada gösteren böylesine ayrıntılı bir tasnifin dikkate alınması yerinde olacaktır. Bu sebeple bu çalışmada, genel hatlarıyla Taşköprülü-zâde'nin tasnifine bağlı kalınarak genel bir ilimler tasnifi içerisinde değerlendirmeler yapılmıştır. Bu tasnif şu şekildedir: **I. DİNÎ İLİMLER 1. Kur'ân ve Hadîs 2. Tasavvuf II. TABİÎ İLİMLER 1. Rüya Tabiri 2. İlmü't-Tıb 3. İlm-i Kimya 4. İlm-i Fal 4.1. Kur'ân Falı 4.2. İlm-i Reml 4.3. İlm-i İhtilâc 5. Sihir ve Tılsımât III. RİYAZÎ İLİMLER 1. İlm-i Mûsikî 2. Astroloji 2.1. İlm-i Tencim 2.2. İlm-i Zâyirçe IV. İBÂRÎ İLİMLER (İlm-i Şi'r) V. KİTÂBÎ İLİMLER (Hat)**

Zâtî'nin yaşadığı dönemde Türklerde ilim çalışmalarının hangi durumda olduğuna kısaca değinilmesi, konunun daha iyi anlaşılması için yerinde olacaktır: XVI. yüzyılda Kanunî'nin padişah, Sokullu'nun vezir, Sinan'ın mimar, Baki'nin şair, Ebussuûd Efendi'nin bilgin ve şeyhülislâm olarak tamamladığı muhteşem uyumlu tablonun yanında; XVI. yüzyıl başından XVII. yüzyılın ilk

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

yıllarına, yani III. Mehmet'in vefatına (1603) kadar geçen zamanda, Osmanlı'da müspet ilimlere karşı önceki devirlerde görülen bir çeşit eğilimin biraz daha durakladığı hissolunur. Osmanlı tarih kaynaklarına bakılırsa, bu devrin müspet ilimlerde büyük bilginler ve önemli eserler vermediği görülür. Buna rağmen, XVI. yüzyılda ilim hayatında hiç de küçümsenemeyecek gelişmeler olmuştur. XVI. yüzyılda Osmanlı Türklerinde bilimsel etkinlik olarak göze çarpan olaylar arasında, özellikle tıp alanında yazılan ansiklopedik eserler, deniz coğrafyacılığında gerçekleştirilen atılım ve ilk gözlemevinin kuruluşu vardır.

İster kuvvetli bir medrese eğitiminden geçmiş olsun, isterse de ümmî bir şair olsun, Divan şairi bilgin görünmek ister. Edebî eserlerde, ilim de onun için bir sanat zeminidir. Sürümde olan gerçek ve asılsız ilimlerin başlıca terimleri, birer mazmuna esas olacaktır. Bu anlamda, çalışmaya konu olan Zâtî'nin neşredilen üç ciltlik Divanı'nın gazeller kısmında, bahsi geçen pek çok ilim ve alt dallarına yer verildiği görülmektedir. Tam bu noktada, gazellerin değerlendirilmesine geçmeden evvel Zâtî'nin hayatından kısaca bahsetmek yerinde olacaktır:

Klâsik edebiyatın kaside, gazel ve mesnevi vadisinde önemli isimlerinden biri olan Zâtî, Balıkesirlidir. Şairin asıl adı *Bahşı* veya *Satılmış* olup, bunun kısaltılmışı olan *Satı* ilhamıyla "Zâtî"yi kendisine mahlas olarak seçmiştir. Yine bir rivayet olmakla birlikte, kaynaklarda ebced hesabıyla, doğum tarihi olan 876'yı verdiği için, asıl adının *İvaz* olduğu da kaydedilmiştir. İlk işi baba mesleği olan çizmeciliktir. Düzenli bir tahsil görmemiş olan Zâtî, hayatını şiir yazarak ve remilcilik yaparak kazanmıştır. İstanbul'da Bâyezid Câmii avlusunda açtığı remilci dükkânı Bâki, Yahya Bey ve Fazlî gibi genç şairlerin uğrak yeri olmuş, devrinin birçok şairine hocalık etmiştir. Sultan II. Bâyezid başta olmak üzere, devletin ileri gelenlerinden daima ilgi ve himaye görmüş, ancak kulağı iyi duymadığı için, yüksek bir memuriyet görevine sahip olamamıştır (Çapan 2002, 12-13).

Bu çalışmada, ilk iki cildi *Ali Nihad Tarlan* tarafından, üçüncü cildi ise *Mehmet Çavuşoğlu* ve *Mehmet Ali Tanyeri* tarafından hazırlanan ve toplam 1825 gazelden oluşan *Zâtî Divanı Gazeller Kısmı*'nın (Tarlan vd. 1987) taranmasından elde edilmiş olan beyitlerden yola çıkarak; şairin şiirlerine, dönemin hakikî ve bâtil ilimlerinin yansımaları ve katkısı incelenmiştir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

I. Dinî İlimler

1. Kur'ân ve Hadis

Klâsik Türk edebiyatı İslâm dininin temeli olan Kur'ân ve Hadîs'e yönelmiş, bir anlamda bu iki kaynağı sözünün kuvveti için esas almıştır. Kur'ân ve Hadîs, iki tükenmez ilham kaynağı olarak ilimlerin başında gelir. Bunun içindir ki şair, bir sırasını düşürüp mısralarına, âyetlerden ve hadislerden bazı parçalar eklediği gibi, bu âyetlere ve hadislere telmihler de yaparak fikirlerini onlarla pekiştirmeye çalışır. Klâsik Türk şiirinde âyetler *iktibas* yoluyla kullanılır. İktibaslar ise bazen tam ibare olarak, bazen âyet içinden bir iki kelime, bazen de anlam olarak söz konusu edilirler. Klâsik Türk şiirinde Kur'ân âyetlerinden yararlanma şekli şöyledir: **1.** Sûre adları veya sûre başlıklarını iktibas, **2.** Âyetten iktibas. Âyet ve hadisler, Zâtî Divanı'nın gazeller kısmında yer alan bazı beyitlerde, ibareler ya da kelime halindeki iktibaslar yoluyla karşımıza çıkar. Zâtî'nin gazellerinde yer alan âyet iktibaslarından bir örnek verecek olursak:

Sürûr-i sine yok gördi bugün ol kirpügi nâvek

Didi bir tîg urup def'i *elem neşrah leke sadrek*

708/1

Bu beyitte Zâtî, “Elem neşrah leke sadrek” yani “Göğsünü senin (faiden) için (açıp da) genişletmedik mi?” âyetini iktibas yoluyla şiirine almıştır. Hz. Peygamber'in nail olduğu ilahî feyzlerden birisi de göğsünün açılarak kalbinin çıkarılması, zenzemle yıkanıp yerine konulduktan sonra iman, ilim, hikmet ve marifet nuruyla doldurulmasıdır. Bu hadisenin kaç kere vukû bulduğu, zâhirî veya temsilî olduğu hakkında görüşler mevcutsa da; gerçek olan bu olayın hem âyetle, hem de hadisle bildirilmiş olmasıdır (Yeniterzi 1993, 138).

Zâtî'nin gazellerinde adı geçen ve telmihte bulunulan *sûreler* ise şunlardır: Dört defa *Kevser Sûresi*'nin adı; iki beyitte ise *Âyete'l-Kürsî* iktibas yoluyla kullanılmıştır. İki beyitte *Yûsuf Sûresi*; üç beyitte *İhlâs Sûresi* geçmektedir. Zâtî'nin gazellerine iktibas yoluyla en fazla giren sûre ise *Nûr Sûresi*'dir. Toplam on beş beyitte geçmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de bu ismi taşıyan sûre (nr. 25) ile birlikte birçok âyet de vardır (Mâide/15, 44, 46; En'âm/1). Beyitlerin tamamında “Nûr Sûresi” kelime anlamına paralel olarak sevgilinin ışık saçan ve girdiği yeri aydınlatan yüzünü anlatmak için kullanılmıştır. Bu beyitlerden birkaçını örnekleyecek olursak:

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009

Ol yüzi âfitâbı görem gibi bu seher

Nûr âyetin düşümde okurdum sayır sayır

215/2

Ey yüzi Mushaf ya tûmâr-ı du'â-yı Nûrdan

Nokta neşv itmiş kalan teşbihler efsânedür

338/4

İndi Nûr âyeti rûy-i meh-i tâbânun için

Okudukça dili pür-şevk ider anun için

1045/3

Çevresinde görinen hâle degül mâh ol mehi

Dâ'ire çizmiş du'â-yı Nûr ile teshîr ide

1295/2

Beyitlerde de görüldüğü gibi, sevgilinin güneşe ya da aya benzeyen ve bakını adeta büyüleyen yüzünü anlatmak istediğinde şair, Nûr Sûresi'ni iktibas yoluyla şiirine alır. Beyitlerden ilkinde rüyasında Nûr Sûresi'ni okurken sevgilinin yüzünün güneş gibi seherde doğduğunu belirtir. İkincisinde klâsik şiirde sıkça karşılaştığımız sevgilinin yüzünün mushafa teşbihiyle birlikte karşımıza çıkar ve kalan teşbihlerin efsane olduğunu söyler. Üçüncüsünde sevgilinin ay gibi parlayan yüzü için Nûr âyetinin indiğini ve onun için, okudukça gönülü aydınlattığını söyler. Dördüncüsünde ise ayın etrafındaki parlaklığın hâle olmadığını Nûr Sûresi'nin daire çizmiş olduğunu ve etkilediğini söyler.

Hadis ise Hz. Peygamber'in sözleri, fiilleri, takrirleri ile ahlakî ve beşerî vasıflardan oluşan sünnetinin söz ve yazı ile ifade edilmiş şeklidir. Böyle olunca hadis ve sünnet eş anlamlıdır. Şairin hadis metinlerinden yaptığı alıntı, şiirinin ekseni, kendi sözleri ise bu eksen çevresindeki çağrışımlarından oluşur. Yapılan alıntı şair sözünün süsüdür. Şiirin anlamına güç katar. Zâtî de şiirinin anlamına güç katmak için, âyet ve hadis iktibasları yapmıştır. Hatta Divanı'nda *hadîs* redifli bir de gazeli vardır:

Gel söyle tatlu tatlu bize ey şeker-hadîs

Billâhi sözümüz sımâ olur güher hadîs

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

Geldi peyām-ı va' de-i vaslun resūl ile
 Ālem değer sahih ise cana eger hadīs

Şekk itme sıhhatine resūlün hadīsünün
 Ölümlü hasta dirgürür ey mu'teber hadīs

İt gūşvār cevher-i pendüm kulağuna
 Uyma rakīb-i bed-güher bu dūrür hadīs

Zātī hayırlı olduğına ol miyān-ı yār
 Hayrū'l 'umūr evsāthā hōd yiter hadīs

G 91

diyen Zātī, birinci beyitte hadisi, şeker ve cevher sıfatlarıyla anarak onun kıymetini belirtir. İkinci beyitte ise kavuşma zamanının haberinin Resūl ile geldiğini ve bu müjdeli haberin eğer sahih ise cāna degeceğini söyleyerek, “sahih hadis” konusuna değinmiştir. Üçüncü beyitte ise “muteber hadis”in ölümlü hastayı dirilteceğini ifade eder. Dördüncü beyitte de inci gibi değerli olan hadisi rakibin kötü sözüne uymayıp, kulağına küpe et, diyerek öğütte bulunur. Son beyitte ise sözü “Hayrū'l 'umūr evsāthā” hadis iktibası ile bağlar. Yani “her işin ortası hayırlıdır” hadisini anarak sevgilinin belinin hayırlı olduğuna delil gösterir. Burada “miyān” sözcüğü hem bel hem de orta anlamıyla kullanılmıştır.

2. Tasavvuf

Tasavvuf, beşerî ve evrensel bir akım ve eğilim olan mistisizmin İslâm'daki biçimine verilen addır (İz 1999, 119). Klâsik Türk şiirinde, *hakikat*, *mecaz*, *zamir*, *sıfat*, *şahid*, *misal*, *marifet*, *hulûl*, *vücut*, *cevher* vb. gibi yüzlerce tasavvuf terimi kullanılır; fakat *sûfilik* bir düşünce sistemi değil, bir duyuş şekli olarak mizaçla ilgili bulunduğu için bu terimleri kullanan her şair sūfî değildir. Ayrıca tasavvuf terimleri pek farklı yorumlara uğramıştır. Yorumcular ekseriya bu terimlerde şairin hiç düşünmediği şeyleri ona yüklemişlerdir. Aynı terimi türlü biçimlerde yorumlayanlar da olmuştur. Aslında Klâsik şiirde tasavvuf, iki farklı özellik taşıyan

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 4/2 Winter 2009*

şairler elinde değişik özellikler gösterir: *Hallâc-ı Mansur*, *Nesîmî* ve *İbrahim Hakkı* gibi tasavvufî hayatı bizzat yaşayan şairler birinci grubu temsil ederler. Bunlar aynı zamanda şeyh veya mürşittirler. Bir başka ifadeyle, önce mutasavvıf oluşları, sonra şairlikleri gelir. İkinci gruba giren şairler, tasavvufun zengin terim, mecaz ve alegori dünyasından yararlanmaktadır. Ayrıca tasavvuf diğer konular yanında ilhama son derece uygun gelen bir konudur da. İkinci gruptaki şairler için şiir ve sanat, ön sırada yer alır. Burada tasavvuf, şiiri meydana getiren duygu ve fikirden ikincisini temsil etmektedir. Fakat bu zümre şairlerinde fikir, duygu plânına yükselmiş ve şiirin içinde erimiştir. Zâtî, ikinci gruba giren şairlerdendir; yani o, sadece tasavvufun zengin terim, mecaz ve alegori dünyasından az da olsa yararlanmıştı.

Dostlar bir gün *Ene'l-Hak* sırrını izhâr ider

'Âlem-i vahdette Mansûr-ı dil-i bî-bâkümüz

497/4

Olmaya mu'tekif-i höcre-i vahdet ol kim

Sâlik-i himmeti nüh perde-serâdan geçemez

544/2

Gizli genc idün sen evvel 'ayn-ı akla âkıbet

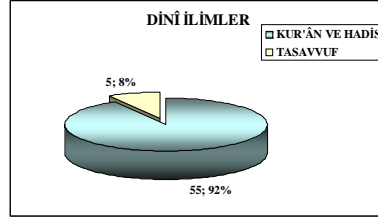
Sun' mir'âtında kendin âşikârâ eyledün

673/5

Zâtî ilk beyitte kendisini, edebiyatta darağacı ve *Ene'l-Hakk* münasebetiyle sıkça anılan ve inancı uğruna her şeye korkusuzca göğüs gererek ölmenin sembolü olan, büyük mutasavvıflardan *Hallac-ı Mansur*'la aynîleştirerek, onun hikâyesine telmihte bulunmuştur. İkinci beyitte ise "vahdet" ve "sâlik" gibi tasavvuf terimlerinden faydalanan Zâtî, tasavvuf yoluna çıkmış olan bir kişinin vahdete ulaşmak için ne yapamayacağını söylüyor. Tasavvufta aşk, evrenin yaradılış sebebi olarak kabul edilir. Vücut-ı mutlak, aynı zamanda Kemâl-i mutlak ve Cemâl-i mutlaktır. O'nun şanı kendini izhâr etmektir. İşte *Cenâb-ı Hak* da *Aşk-ı Zâtî* sebebiyle kendini görmek istedi ve bir ayna mesabesinde olarak kâinatı ve insanı yarattı. Bir *Kudsî Hadis*'te; "*Ben bir gizli hazine idim. Bilinmeyi istedim ve âlemi yarattım.*" buyrulur. Zâtî'nin son beyti de zikredilen *Hadis*'i karşılamaktadır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

Şekil 1. Zâtî'nin şiirlerinde yer alan dinî ilimlerin dağılımı.

II. Tabîî İlimler

Tabîî ilimler, tabiattaki basit ve mürekkep cisimleri konu alırlar. Aristoteles'in sekiz kitaptan oluşan *Physica'sı* İslâm dünyasında tabîî ilimlerle ilgili olarak meydana getirilen eserlerin ana kaynağı olmuştur. Taşköprülü-zâde, *Miftâhu's- Sa'âde*'yi 7 bölüme ayırmış, bunlardan 4. bölümde teorik felsefeden (el-Hikmetü'n-Nazariyye) bahsetmiş, teorik felsefe ile ilgili ilimleri de 10 şubeye taksim etmiş, bu şubelerden 4-6. şubeleri tabîî ilimlere tahsis etmiştir. Bunlar sırasıyla tıp, firâset, ahkâm-ı nücûm ve sihir ilimleridir. Müellif bu ilimleri ele almadan önce, onlar hakkında bir giriş yapmış ve şunları söylemiştir: “*Bu, bütün çeşitleriyle kendisinde tabîî cisimlerden bahsedilen bir ilimdir. Konusu, ‘değişen’ olması yönüyle cisimdir. Yararı, gerek gökler ve unsurlar gibi basit cisimlerin, gerek mevâlid-i selâse, hava-küre gibi birleşik cisimlerin durumlarını bilmektir. Kitab-ı Aristatalis, bu ilimdeki faydalı kitaplardandır. Sekiz cüz olup bu ilmin usûlüdür... Tabî’iyyatın da sekiz dalı vardır. Bazıları katında şu on ilimdir: 1. Tıp ilmi, 2. Baytarlık ilimi, 3. Doğancılık ilmi, 4. Firâset ilmi, 5. Rüya tabiri ilmi, 6. Astroloji ilmi, 7. Sihir ilmi, 8. Tılsım ilmi, 9. Simya ilmi, 10. Kimya ilmi, 11, Ziraat ilmi...*” (İzgi 1997, 13-14) Görüldüğü gibi tabîî ilimlerin köklerinin yarısına yakını gaybiyyat da denen garip ve gizli ilimlerdenidir. Tıbbinki hariç, firâset, ahkâm-ı nücûm ve sihirin dalları da yine garip ve gizli ilimlerdenidir; esrarla bürülü kehanet yüklüdür. Tabîî ilimlerin sihir malzemesi yapılıp asıl ve esasından uzaklaştıkları görülmüyor.

1. Rüya Tabiri

Eskiler, *ilm-i tâbir-i rü'yâ*'yı şer'iyeden saymışlardır. Peygamberden evvel ilm-i rü'yâdan eşref bir ilmin olmadığı, bu konuya dair eserlerde kaydedilir. Allah, ilm-i tâbir-i rü'yâyı Yûsuf Peygamber'e ihsan buyurmuştur. Gerek rüya, gerek rüya tabiri hakkında yazılmış eski eserlerde birçok şartlar ve tavsiyeler kaydedilmektedir. Meselâ, sahih olan rüya Allah'tandır. Mekruh ve sahih olmayan rüya ise şeytanın vesvesesinden ve insanı mahzun etmek için uykuda gösterdiği şeylerdir. Rüyanın en sâdıki, gündüz uykusunda görülen rüyadır. Rüyanın en uygun vakti de ilkbahar

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009

zamanı ve meyvelerin olgunlaştığı zamandır. En zayıf zamanı ise kış mevsimidir. Rüya tabiri için de en uygun zaman, sabah vakti yani fecr-i sadıkla güneşin doğması arasındaki zamandır. Güneşin doğuş ve batış zamanlarında rüya tabir etmemelidir.

Değüldür vâkı'am ta'bîre kâbil

Helâk itdi gamun zindânı Yûsuf

635/6

Düşümde tîrüne lâ'lin küleh dikdi dil-i hûnin

Mu'abbir didi sehm itme bu bir garrâ nişân ancak

638/3

Şöyle medh eyle o Yûsuf-hüsni Hassân ey gönül

Görmemiş ola düşinde hüsn-i ta'birün senün

670/6

İlk beyitte zindan ve Yûsuf ile Yûsuf kıssasına telmihte bulunan Zâtî, sorununun tabirinin mümkün olmadığını söylemektedir. İkinci beyitte ise âşık, rüyasında sevgilinin yan bakış okunun kanlı gönlüne kırmızı küleh diktiğini görür. Rüya tabircisi de âşığa korkmamasını çünkü bu rüyanın seçkin bir işaret olduğunu söyler. Bu demektir ki âşık gerçek hayatta sevgilinin bakışına mazhar olacak. Son beyitte ise gönlüne seslenen âşık Yûsuf gibi güzel yüzlü sevgiliyi öyle methet ki, Hz. Peygamber zamanında yaşamış büyük bir şair olan Hasan senin hüsn-i tabirini rüyasında görmemiş olsun, demektir. Görüldüğü gibi daha çok Yûsuf Peygamber'e telmihte bulunarak beyitlerde bir anlam zenginliği olarak rüya tabiri ilmi de yerini almıştır.

2. İlmü't-Tıb

Sağlık ve hastalık bakımından insan bedenini inceleyen ilim dalıdır. Pek çok alt kolları vardır. Klâsik şiirde tıpla ilgili terimler şairler tarafından sıklıkla kullanılmıştır.

Yâr işiginde iti geçme rakibâ yûri var

İderüz uyduğumuz iti hazer eyle uyuz

526/2

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

Āşıka yārun kapısında iti dirsən rakīb

Dāmen-i ‘ırzuñ senün çāk ide şāyed ol *kuduz*

560/6

Derd-i ‘ışka tuş olan ölürse dermān istemez

Ger *ilac* iden aña olursa *Lokman* istemez

567/1

Zātī *kan yutmuş* yüreklerden o *cerrāh* oğlınuñ

Gamzesi oh vāy ne *neştercük* olur *kan almağa*

1301/5

Derd-i ğamdan zāhidā baġruñda çıkmış *başlar*

Bilmiş ol kim *şīşe çekmekdür* o *derdüñ çāresi*

1615/4

Beyitlerde de görüldüğü üzere tıp ilmiyle ilgili, doğrudan olmasa da dolaylı olarak bahisler mevcuttur. Özellikle hastalık adları ve çeşitli terimler dikkati çekmektedir. Bu konuyla ilgili olarak toplam yirmi yedi beyit tespit edilmiştir. Örnek beyitlerin de ışığında genel bir değerlendirme yaptığımızda beyitlerde; *hasta, dert, etubba, hekim, Lokman, derman, neştercük, cerrah, ilaç, em, merhem* gibi terimlerle karşılaşırız. Dikkat çeken bir husus genel olarak Divan şairlerinin hepsinde rastladığımız rakibi köpek olarak görme ve dolayısıyla onunla ilgili hastalıkların anılmasıdır. Bunlardan biri *uyuz*, diğeri *kuduzdur*. Aşığın hastalığı aşk, ayrılık, sevgilinin ve rakibin cevri ü cefâsı ile ortaya çıkar. Zayıf bir beden, bükülmüş bir bel, sararmış bir beniz ve güçsüzlük en önemli belirtileridir. Sevgili tabiptir ve aşığın hastalığının ilacı da onun vuslatıdır. Tabip olan sevgili, hasta olan âşıktan bu dermanı her zaman esirgediği için, aşığın hastalığı hiçbir zaman şifa bulmaz. Nitekim 567/1 beytinde, âşık aşk derdine tutulursa ölse de derman istemez; Lokman ona ilaç yapsa onu dahi istemez diyerek bu dertten memnuniyetini dillendirir. 1301/5 beytindeki, cerrah olan sevgilinin yan bakışının okunun yani kirpiğinin neşter olup, kan yutmuş yüreklerden kan alması imajınasyonu gerçekten farklılık ve orijinallik arz eder. Yine 1615/4 beytinde aşığın baġrında derdinden çıkmış olan göz göz olmuş yaraların çaresi olarak “şişe çekme”nin gösterilmesi dikkate değerdir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

3. İlm-i Kimya

İlm-i Kimya, eskilere göre sun'î olarak altın ve gümüş elde etme ilmidir. Bununla uğraşanlara *güruh-ı ehl-i kâf* derlerdi. Bunu İslâm'da ilk neşreden *Câbir bin Hayyan*'dır. *Mesleme*'nin kimya hakkında *Gâyetü'l-hakîm* adlı bir eseri olduğu gibi, *Câbir*'in de birçok telifatı vardır. En meşhurları *Elhâlıs* ile *Kitâbü'l-havâs*'dır. *Câbir*'in hakikî kimyaya da büyük hizmeti dokunmuştur. Bu ilim gizli tutulduğu için, bu konuya dair yazılan eserler, anlaşılmaz birtakım remiz ve ıstılahlarla, madenlerin terkibine, altın ve gümüş elde etmeye dair açıklamalarla doludur. Altın ve gümüş elde etmek için, evvela altın ve gümüş elde etmeye yarayan *iksir* bulunur. İksir de çeşitli maddelerden, mesela kandan, necesten, kıldan ve yumurtadan elde edilir. Bu maddelerden biri, düz ve katı bir taş üstünde destesenk ile ezilip, gereken malzeme de eklendikten sonra ateşe ve güneşe bırakılır. Sonuçta mayi veya sulp bir madde kalır ki bu, iksirdir. İşte bu iksir ateşte kızdırılmış gümüş üzerine dökülürse altın olur; kalay veya bakır üzerine dökülürse gümüş olur. Bu iksir anâsır-ı erbaa'yı içine aldığı için, öyle bir kudret ve tasarruf meydana gelir ve öyle bir mizaç ve tabiat kazanır ki, eklendiği madeni de derhal kendi suret ve mizacına çevirir. İşte, herhangi bir maddeyi altın haline getirme işlemi olan ve aslı olmayan, gerçekleştirilmesi imkân dışı bulunan kimya, *maneviyat adamlarının himmet nazarları, memduhun ayağının tozu, meyhanenin toprağı, sevgilinin vuslatı* için müşebbehünbih olur. Zâtî'nin incelenen gazellerinde de ilm-i kimya ile ilgili toplam on yedi beyit tespit edilmiştir. Bunlardan farklılık arz edenleri şunlardır:

Belâ vü gam ocağında hemân altın ider rûyın

Olanlar kîmyâ-yi vasla tâlib ber-murâd olmaz

534/3

Beñzümüz ne için zer oldı çünkim ey sîmîn-beden

Kîmyâ-yi aşkuña vâsıl degüldür gönlümüz

535/4

Başına tâc itmeyince işi altun olmadı

Kimyâ-yi hâk-i pâyun Zâtî-i cevher-şinâs

569/7

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

Zâtî yetişdi itdi şitâ kîmyâ-geri

Cümle ocag u bâmı pür altun ile gümüş

580/6

Ey şeyh-i şeh-r-i safvet iksir-i himmet ile

Bu kalbüm eyle hâlis sâhib-ayâra geldüm

868/4

İlk iki beyitte, sevgiliye kavuşma kimyasını arayanların bela ve gam ocağında yüzlerini altına çevirmelerinin dilekleri olduğu anlatılır. Beyitlerin arka planına baktığımızda, sevgiliden ayrı olan ve ona kavuşmak isteyen aşğın bu aşk derdiyle çektiği sıkıntılar nedeniyle aşğın benzinin yani yüzünün sararması, gümüşün altın olması ile benzeştirilmiştir. Çünkü aşk derdiyle gece gündüz ağlayan, gam çeken aşğın benzi akıttığı gözyaşlarıyla sararmıştır. Kısacası her iki beyitte de sevgilinin vuslatı için ilm-i kimya müşebbehünbih olmuştur. Üçüncü beyitte, cevherden anlayan Zâtî'nin, kimyanın ayağı toprağını başına tâc etmedikçe işinin altın olmayacağını söylüyor. Sıklıkla yapıldığı gibi burada da memduhun ayağının toprağı kimyaya benzetilmiştir. Bunun dışında üç yerde daha kimya, cevher ile birlikte ayağının tozu olarak kullanılmıştır. Zâtî dördüncü beyitte kışı bir kimyagere benzetiyor. Tıpkı kış, bir kimyager gibi tabiatı gümüşle kaplamakta, yer yer altına çevirmektedir. Karların üzerine ağaçlarda kalan son sarı yaprakların düşmesi, Zâtî'yi böyle bir imajınasyona götürmüştür. İksir de en gerekli kimya unsurudur. Fevkalade kuvvete sahip bir maddedir. Tutturmanın belli bir ayarı vardır. Son beyitte de Zâtî, saflık şehrinin ayar sahibi şeyhine seslenerek, kendisinin kalbini himmet iksiri ile saflaştırmasını diler.

4. İlm-i Fâl

Kökü ve başlangıçtaki ilk manası belli olmayan *fal*, Arapça bir kelimedir. İslâmiyet'in mukaddes kitabı Kur'ân Kerim'de ise fal kelimesi yerine "tyr" kökü geçmektedir. Bazı hadislerde fal ve tıyara kelimelerinin her ikisi de gelecekte olabilecek hadiselerle dair işaret manasında kullanılmıştır (Duvarcı: 1993: 1). Klâsik Türk şiirinde dolaylı olarak fal ve falcılıktan bahsedilir. İlm-i ahkâm-ı nücûm veya ilm-i tencim, remil, zayırcı vs.nin ilim dalı olarak kabul edilmesi, şairlerin az da olsa fal ile ilgili terim ve olayları ele almalarına neden olmuştur. Gerek çeşitli maddelerle (kum, bakla, kemik vs.); gerek kitaplardan (Kur'ân, Hafız Divanı, Muhammediye vs.) refe'ül yoluyla; gerekse yıldız-nâmelerden bakılan fal, şiirlerde daha çok olumsuz yönüyle anılırdı. İslâm dininin falcılığı yasaklaması nedeniyle

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

örneklerine az rastlanan fal, teşbihlere, tenasıplere ve kelimenin “uğur” anlamıyla da kelime oyunlarına yol açardı. Şair Zâtî'nin de Bâyezid Camii avlusunda falcılık yaptığı tarihen sabittir (Pala 2003, 157). Zâtî Divanı'nda karşılaşılan fal çeşitleri ise şunlardır: Kur'ân falı, ihtilâc falı, remil falı. Bunlardan en çok adı geçen ve Zâtî için özel olan remil ilmine kısaca değinmek yerinde olacaktır:

İlm-i Reml: Kendine mahsus bazı şekiller vasıtasıyla hükümler çıkarmak ve böylece murat ve niyetleri haber vermek ilmidir. Vaktiyle bu şekilleri parmakla kum üstüne çizdikleri için buna *reml* demişlerdir. Bazı kitaplar, ilm-i remlin *İdris Peygamber* ile münasebeti olduğunu söylerler, fakat bu ilimle asıl meşgul olan *Danyal Peygamber* imiş. Remil bakanlara *remmâl* denir. Remlin muhtelif usûlleri vardır. Remlin esası noktadır. Her iki nokta da bir hat itibar olunur. Bu nokta ve hatlarla bir takım şekiller yapılır. Bu şekiller 16 tanedir. Bunların bazıları sa'da, bazıları da nahs'a işaret ederler. Bu şekillerin anâsır-ı erbaa ile sonra da seyyareler ve burçlarla olan ilgisi hesaplanarak bunların tahlili yapılır ve hükümler çıkarılır (Sezer 2005, 71-125). Tezkireci Latifi'den öğrendiğimiz kadarıyla geçiminin bir kısmını remilcilikten sağlayan biri olarak Zâtî'nin, bu işi şiirlerine çok az yansıtması ilgi çekicidir. Zâtî, 1825 gazelinin sadece 8 tanesinde remile yer vermiştir ve en çok “remmâl” üzerinde durmuştur. Bunlardan biri olan aşağıdaki beytinde Zâtî, remmâlden tuttuğu niyetini bilmesini ister; remmâl de tuttuğu niyetinin bezenmiş gül bahçesinde olduğunu söyler. Yani Zâtî, sevgiliyi tutmuştur ve remmâl de bunu bilmiştir.

Gönülde ârizuñ tutdum zamîrüm bil didüm remmâl

Didi kim tutduğun Zâtî gülistân-ı müzeyyendür

279/5

4. Sihar ve Tılsımât

Eskilere göre sihir ve tılsımın üç derecesi vardır: **1.** Aletsiz ve yardımcısız olarak himmet ve teveccüh-i kalb ile müessir olmak ki, *asıl sihir* buna derler. **2.** Yıldızlardan, unsurlardan, adetlerin özelliklerinden bir yardımcı ile müessir olmaktır ki, buna da *tılsım* derler. **3.** Kuvve-i mütehayyile de bir tesir ki, sahibi, diğer kuvve-i mütehayyilelere kast edip, onlar üzerinde müessir olarak, hayalleri gerçekten var gibi göstermek. Buna da *gözbağcılık* derler. Sihir ve tılsımın Musa'dan evvel Babil'de ve Mısır'da çok rağbette olduğu, bunun için Hz. Musa'nın mucizesinin de bu cinsten olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Buna dair yazılan eserlerden elimize ulaşabilenlerden *Kitâb-ı Felâhat-ı Nebâtiye* tercüme olunmuş ve sonra bazı terimler konarak nücum hakkında *Kitâb-ı Tamtam-ı Hindî* gibi

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

bazı telifler yapılmıştır. Daha sonra Endülü's'te, *Mesleme bin Ahmedü'l-Mecritü* bunların hepsini telhis ederek *Gâyetü'l-Hakîm* isminde bir eser yazmıştır. Sihir ve tılsım, Hz. Musa zamanında çok revaçta olduğu gibi Hz. Süleyman'a da sihir isnat olunmuştur. Kur'ân'da bunu red için şöyle buyrulur: “*Süleyman sihir yapıp kâfir olmadı; lakin şeytanlar kâfir oldular*”. Sihir, Hz. Muhammed zamanında da vardı. Hatta sihirden korunmak için bir âyet nâzil olmuştur. İşte şairler, sihir ve tılsıma ilişkin efsanelere telmihte bulunarak birçok mazmunlar yapmışlardır. Bunlardan en meşhuru ise *Hârut ve Mârut*'tur. Kısaca değinecek olursak; Hârut ve Mârut, büyü ve sihirde meşhur meleklerin adıdır. Kur'ân'da Bakara Suresi 102. âyette adları anılmaktadır. Tefsirlerde anlatılan çeşitli hikâyeler vardır. İsrailiyat'tan olan, bu rivâyetlerin en meşhurudur (Pala 2003, 205). Divan şairleri Hârut ve Mârut ile birlikte Babil ve Çâh-ı Babil'i, cadu, büyü ve sihiri çok anarlar. Sevgilinin gözleri, gamzesi ve saçları sihir hususunda Hârut ve Mârut'un ustası sayılır. Çâh-ı Babil, sevgilinin çene çukurudur. Zâfî de sihir ve tılsıma şiiirlerinde yer vermiştir. Toplam otuz beş beyitte sihir, tılsım ve onların çağrışımları işlenmiştir. Bunlardan üç beyitte büyü-Mûsa ilişkisi ele alınırken; on yedi beyitte sevgilinin gözü, beş beyitte ise sevgilinin saçı sehâr olarak tanımlanmıştır:

Senün sehâr-ı çeşmün sihrini Hârut ile Mârut

İşitdi ser-nigün oldı yire geçdi hicâbından

1046/3

Görüldüğü gibi sevgilinin sehâr olan gözünün sihrini duyan Hârut ve Mârut utancından yerin dibine geçiyor. Çünkü Klâsik şiiirde sevgili her yönüyle sihirde bu meleklerle üstat sayılır. 2 beyitte ise *Çâh-ı Bâbil* geçmektedir. Bunlardan birini anacak olursak:

Yazdurmağ istese gözinün vâsf-ı sihrini

Hârüt kâtib ü çeh-i Bâbil devât olur

298/3

“Çeh-i/Çâh-ı Bâbil” yani Bâbil kuyusu, Hârut ve Mârut adlı meleklerin, işledikleri suçun cezasını çekmek üzere kıyamet gününe kadar saçlarından asılı kalacakları kuyudur. Divan şairleri Çâh-ı Bâbil'i bir büyü kaynağı olarak görürler ve sevgililerinin bu kuyuda Hârut ve Mârut'tan büyü talim ettiklerini söylerler. Onun için sevgilinin özellikle gamzesi, gözleri veya saçları büyücülükte Çâh-ı Bâbil'den hiç de aşağı kalmaz. Ayrıca sevgilinin çene çukurunu bir kuyu olarak telakki eden şairler bu kuyuyu âşık üzerinde icra eylediği

Turkish Studies

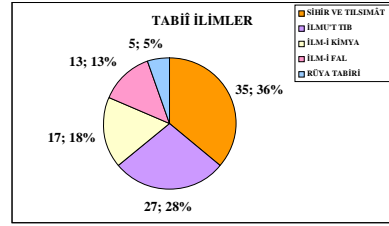
*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

tesir yüzünden Çâh-ı Bâbil'e benzetmişlerdir (Pala 2003, 106). Ayrıca, eskiden değerli mücevher, para, eşya vs. şeyler yıkıntı yerlere gömülür, bulunmaması için de dualar okutulur ve artık oraya yaklaşına bir ejderha veya korkunç bir zenci görünerek korku vereceğine inanılırdı. İşte buna *tılsım* denir (Pala 2003, 471). Zâtî, 1 beyitte ise tılsıma yer vermiştir. Bu beyitte, ilim hazinesine ulaşmak için tılsımın açılmasında Tanrı'nın yardımı dilenmektedir.

Fehm itmege kasd eyler isen ger bu tılsımı

Gencîne-i ilm açıvire Bârî Te'âlâ

1/3

Şekil 2. Zâtî'nin şiirlerinde yer alan tabiî ilimlerin dağılımı.

III. Riyazî İlimler

Riyâziyât ya da riyazî ilimler denilince, akla Aristo'nun bilimler tasnifindeki aritmetik, geometri, astronomi ve müzik ilimleri gelir. Bu dörtlü ayırım Ortaçağ'da *quadrivium* adıyla bilinmekteydi. Taşköprülü-zâde, *Miftâhu's-Sa'âde*'de yedi bölüme ayırdığı ilimlerin 4. bölümünde teorik felsefe ile ilgili ilimleri 10 şubeye ayırmıştır. 3-10. şubelerde tabiî ve riyazî ilimler, kök, dal ve budaklarıyla ele alınmıştır. Bu şubelerden 6-10. şubelerde kök ve dallarıyla riyazî ilimlerden bahsedilmektedir. Taşköprülü-zâde, riyazî ilimleri kök ve dallarıyla incelemeye geçmeden önce onlar hakkında şunları söyler: "Riyazî ilimler, maddeden soyutlanmaları ancak zihinde mümkün olabilen şeylerden bahseden ilimlerdir. Dört kısma ayrılırlar. Çünkü bu ilimler ya sürekli nicelikler, ya süresiz nicelikler, ya da bu ikisinden varlığı kabul edenler veya etmeyenler hakkındadır. Bu ilimlerin birincisi geometri, ikincisi astronomi, üçüncüsü aritmetik, dördüncüsü de müziktir." (İzgi 1997, 187) Burada bu ilimlerden yalnızca Zâtî'de gördüğümüz ikisine yer verilmiştir:

1. İlm-i Mûsikî

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

Yunancadan diğer dillere geçen bu kelime genelde seslerin yapısından bahseden sanat ve ilme ad olmuştur. Mûsikîyi *Fisagor*'un icat ettiğine inanılır. Mısır'da tahsil gören Fisagor, miraç ettiğini ve gökteki yıldızlarla göklerin döndüğünü gördüğünü, bu dönüşte muazzam ve ilahi bir ahenk bulunduğunu, bu ahengi kendisinin duyduğunu ve ruhu yüksek derecelere erenlerin de bunlara erişebileceğini söylemiş. Mûsikîyi icad ederken de bu ilahi ahengi esas almıştır. Bu yüzden mûsikîye “Devir” veya “Edvar” ilmi denilmiştir. Mûsikî, eskilerce riyazî ilimlerden sayılmıştır. Yani eskiler mûsikîyi matematik ilimlerinden bir bölüm olarak görürlerdi. Onun felsefe, astronomi ve tıp ilmiyle yakından ilgisi olduğu kabul edilirdi. Tıp ilminde mûsikî ile tedavi meşhurdur. İnsanın nabız atışları belli makamlara göre değişik düzenler alabilirmiş. Mûsikî, İdris Peygamber'e bağlandığı gibi, Nuh Peygamber'in oğluna da bağlanmıştır. Musikar denilen sazı icad eden ve nice makam bulan o imiş. Mûsikî ilmi şimdi olduğu gibi eski Türk toplumunda da önemli bir yer tutardı. Çeşitli makamları, terimleri ile birçok kitaba konu olan mûsikî, divan şairlerince de şiirlerde ele alınmıştır. Özellikle makam adlarını birer mazmun olarak ele almışlar ve çok zaman tevriyeli kelimeler halinde beyitlerini süslemişlerdir. Mûsikî terimlerinin anıldığı her beyitte çok zaman tenasüp ve tevriyeyi birlikte görmek mümkündür. Toplam 62 beyitte mûsikî ilmi ile ilgili terimlere yer veren Zâtî'nin 3 gazeli de tamamen bu unsurlarla örülmüştür. Zâtî'nin bu ilme gerçekten çok önem verdiğini görüyoruz. Aşağıda verilen gazeli buna en güzel örnektir:

Ey mutrib olur derd ü gama çünki şifâ sâz

Kânûnuñı al çengüñe ol baña şifâ sâz

Çeng eyleyeli kâmetümi ceng-i gam-ı mihr

Eflâke çıkup nâlem olur Zöhre'ye dem-sâz

Ney gibi ney itmeyelüm dem-be-dem efgân

Çün itdi bizüm beñzümüzi bezm-i belâ sâz

İrişdi bu âvâze Sıfâhân ü Irâka

‘Uşşâkı muhayyer idüben eyledi şeh nâz

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

Âvâze-i 'ışkı ile cihân gümledi güm güm

Zâtî ideli 'ışkuñı kılmaya ser-âgâz

G565

Mûsikînin tıp ilminde tedavi için kullanıldığını belirtilmişti. İlk beytiyle Zâtî'nin de bundan haberdar olduğunu görüyoruz. Çeng, kanun, saz... Adeta bir cümbüş havası var. Klâsik şiirde, bezmin vazgeçilmez unsurlarından biri olan mutrıba yani çalgıcıya seslenen şair, çalgıya başlamasını, çünkü bunun derdine derman olacağını söylüyor. İkinci beyitte ise kanuna benzeyen fakat dik tutularak parmakla çalınan ve bu nedenle harp'ı andıran bir tür çalgı aleti olan "çeng"den yola çıkan şair, güneşin gamının savaşı, boyunu çeng gibi yaptığından beri iniltilerinin göklere çıkıp çoban yıldızına (Yunan mitolojisine göre aşk ve müzik tanrıçası Afrodit veya Venüs) saz arkadaşı olduğunu söyler. Üçüncü beyitte ise figanlarının zaman zaman ney gibi ortalığı inletmesinin nedeni olarak bela meclisinin benzini adeta saz etmiş olmasını gösterir. "Ney" ise kamıştan yapılmış, bir arşın uzunluğunda nefesli bir çalgıdır. Sesi yanık ve lâhûtîdir. Divan şiirinde özellikle Mevlevî şairlerce neyin adı çok anılır. Dördüncü beyitte ise karşımıza mûsikî makamları çıkmaktadır. *Safâhân, irâk, 'uşşâk, muhayyer* Türk Mûsikîsinin en eski makamlarındandırlar. Bunlardan 5 numaralı basit bir makam olan "'uşşâk", çok tabii bir diziyeye sahiptir. "Muhayyer" in durağı düğâh; güçlüsü hüseynidir. Kelime "beğenmeye bağlı seçmeli" anlamlarına geldiği için çok zaman diğer makam adları gibi tevriyeli kullanılır ve tenasüp sanatı içinde görülür. Son beyitte ise Zâtî'nin aşkının sesi gibi şiirinin sesi de cihanı güm güm gümletir.

Toplam 24 beyitte çeng'i kullanan Zâtî'nin 4 gazeli de *çeng* rediflidir. Bu beyitlerde çeng ile Zöhre bir arada kullanılırken, insan ile de mûsikî aletinin pek çok yönden özdeşleşmesine şahit oluyoruz¹. 14 beyitte ise *ney* geçmektedir. Bu beyitlerde de âşık ile ney adeta özdeşleştirilmiştir. 3 beyitte de Türklere özgü bir çalgı olan *kopuz* ile karşılaşılır. 3 beyitte de *mûsikâr* geçmektedir. Mûsikâr eski nefesli sazlardan biridir. Kaknus kuşuna da mûsikâr denilmektedir. Hatta "mûsikî" adının bu kelimedenden doğduğu kaynaklarda ifade edilir. Bunların dışında *def, ud, kanun* gibi sazlar da beyitlerde muhtelif şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Görüldüğü gibi Zâtî, mûsikî ilmine çok önem vermiş ve gazellerinde bir yolunu bulup mûsikî ve mûsikî aletleri ile ilgili bir mazmuna yer vermiştir.

¹ Çeng ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Gönül Alpay Tekin, "Mevlana-Yunus Emre ve Ahmed-i Dai'deki Mûsikî Aletleri İle İlgili Semboller Üzerine Düşünceler", *Journal of Turkish Studies*, s. 439-451.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

2. Astroloji

Yıldızların üçlü, dördlü ve altılı gruplar halinde karşı karşıya veya yan yana bulunmalarından oluşan şekil ve durumlardan, şu âlemde havanın, madenlerin, bitkilerin ve hayvanların hallerinde meydana gelen ve gelecek olan olaylara dair bir takım işaretler bulma ilmidir. Kendi içinde iki kola ayrılır:

2.1. İlm-i Tencim: İlm-i tencim, yıldızların hareket ve vaziyetlerinden hükümler çıkarmak ilmidir. Bu ilim, ilk defa Babil'in Keldanîlerden evvelki sakinleri olan ve yıldızlara tapan Nebatîler tarafından derlenip kitap haline getirilmiştir. Bu itikat, onları, yıldızların seyir ve hareketlerini inceleyerek, bunlardan bazı hükümler çıkarmaya sevk etmiştir. İşte *ilm-i ahkâm-ı nücüm* denilen ilmin kökeni budur. Nebatîlerce her yıldızın bir ismi vardır ve İbranî harflerinden birine işaret eder. İlm-i ahkâm-ı nücüm, Yahudiler arasında da çok yayılmıştı. Onlar bu ilmi gayet gizli tutarlardı. Bu ilme dair *Zühre* isminde bir de kitapları vardır. İslâm'da da ilm-i ahkâm-ı nücuma ait birçok eser neşredilmiştir. Bu ilim, dünyanın her tarafında rağbet görmüştür. Hükümdar saraylarında *müneccimbaşılık* çok mühim bir mevki sayılırdı. Bu ilimle uğraşanlar, hükümdarların kaderlerine bakar, önemli olayları haber verir, savaş ve barış zamanlarını belirlerlerdi. Kısacası *eşref-i saat* ararlardı. Sonraları yalnız önemli olaylar için değil, önemsiz ve âdi olaylar için bile eşref-i saat tayin etmeye başladılar. Meselâ gemi yaptırmak, seyahate çıkmak, vergi toplamak gibi olaylardan tutunuz da, nikâh kıydırmak, hatta hamama gitmek veya müşhil almak gibi hususlara varıncaya kadar hep zaman tayin olunur ve yeni doğanların zâyirçeleri düzenlenirdi. İlm-i ahkâm-ı nücuma esas olan, *yedi seyyare* ile *büruc-ı isna aşer* denilen *on iki burç*tur. Bu ilimle meşgul olanlara göre, her insan, hatta hayvan, nebat ve maden bile yıldızların tesiri altındadır. Seyyarelerin her birinin hissiyat, ahlak, tabiat ve sıhhat üzerine tesirleri vardır. Her birinin işaret ettiği renk ve hususiyet başka başkadır. İnsanlar, tesiri altında buldukları yıldızların hususiyetine göre iyi veya kötü, cömert veya cimri, talihli veya talihsiz olabilirler. XVI. yüzyıl Klâsik Türk şiirinde gezegenler, yıldızlar ve bunlarla ilgili kavramlar divanlar içinde daha çok kasidelerde olmakla birlikte sıklıkla da gazellerde geçmektedir. Zâtî Divanı'nın gazeller kısmında da en çok temas ettiği ilim, astroloji ya da diğer bir tabirle ilm-i ahkâm-ı nücûm'dur. Klâsik Türk edebiyatında "sitare", "ahter", "kevkeb", "necm" gibi eş anlamlılarıyla karşımıza çıkan yıldızlar, parlak ve ışıklı oluşları, çoklukları ve gökyüzünde bulunuşları nedeniyle değişik hayallere konu olmuştur. Uykusuz kişilerin yıldız sayması;

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

Ol da bir mâhuñ meger kim zâr u ser-gerdâmidur

Her gice yılduz sayar yummaz gözin bidâr çarh

103/6

gibi, yıldızların güneş gelince kaybolmaları, güneşe nispetle küçücük oluşları, burçları oluşturmaları, insanlar üzerindeki etkileri, her kişinin gökte bir yıldızının oluşu, kıyamet kopunca yıldızların yere döküleceği gibi durumlar hep yıldızlarla birlikte anılmıştır. Divan şairlerinin ve içi sıra Zâtî'nin de şiirlerinde yıldızlara, gezegenlere, yıldızlarla ilgili tasavvurlara yer vermelerinin en önemli nedeni yıldızların insan mizacı üzerine etki ettiği inancıdır. Klâsik Türk şiirinde yıldızlarla ilgili inanışların temeli *Batlamyus* felsefesine dayanır. Batlamyus felsefesinden çıkarılan bir düşünüşe göre dünya kâinatın merkezidir. Dünyayı dokuz felek çevreler. Dünya göğünden başlamak üzere yedisi yedi gezegenin feleğidir. Birinci felekte Ay olmak üzere feleklerde sırasıyla *Utarid (Merkür)*, *Zühre (Venüs)*, *Şems (Güneş)*, *Mirrih-Merih (Mars)*, *Müşteri (Jüpiter)* ve *Zuhal (Satürn)* gezegenleri bulunur. Gezegenler, yıldız olarak ele alınırlar. Sekizinci felek *sabit yıldızlar ve burçlar* feleğidir. Dokuzuncu felek olan *Atlas* feleğinde yıldız bulunmaz. Bu konuda yazılan eserlerde, genellikle Güneş, göğün sultanı; Ay, bu sultanın veziri; Utarid, kâtibi; Mirrih, başkumandanı; Müşteri, kadısı; Zühal, bekçisi; Zühre ise çalgıcısıdır. Bunlar soğan kabuğu gibi birbirini saran hava katmanlarından içten dışa doğru sıralanmışlardır.

Her gün yedi seyyâre tokuz çarh-ı mutabbak

Ey mâh-ı münevver döner üstüne muallak

655/1

diyerek Zâtî bu dokuz felek ve yedi gezegenin her gün döndüğünü belirtir. Zâtî Divan'ındaki kırk iki beyitte bu gezegenlere yer vermiştir. Burada, on dokuz beyitle en çok adı geçen gezegen olan Zühre'ye değinilecektir:

Zühre (Venüs): Üçüncü felektedir. Güneş ve aydan sonra gökyüzünde görünen en parlak cisimdir. Yunan mitolojisine göre aşk ve müzik tanrıçası *Afrodit'e* karşılık gelen bu gezegene Romalılar *Venüs*, İranlılar ise *Nâhid* derler. Zeus'un kızıdır. Batıda güzel ve düzgün yapılı bir kız şeklinde tasvir edilir. Eski yıldız bilgisine göre yeşil renktedir. *Kervankıran*, *Çobanyıldızı* gibi adları vardır. Zühre'nin hâkim olduğu zamanlarda doğanlar güzel yüzlü, güzel sesli, kalın parmak ve kalın bacaklı, iyi huylu, zevk sahibi, zeki, müziğe eğilimli, şehvete düşkün, kumara tutkun olurlar. Müzisyenler ve

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

şarkıcılar bu yıldızın tesirindedirler. Zühre, feleğin sazendesidir. Zâtî, bu yıldızın tesirinde doğanlarda güzellik ve şive olacağı inancını şöyle dile getirir:

Şol ki virmiş hüsn-i bî-had Hâlık-ı bî-çün aña
Şîvede Zöhre ile dem-sâz olmadur kânün oldı garîb
49/1

Zâtî, başka bir beytinde inleyişinin Zühre'nin sazına ortak olduğunu söyler:

Dir görenler baña kaddün çeng ü beñzün sâz imiş
Nây-i nâlen gökte sâz-ı Zöhreye dem-sâz imiş
585/1

2.2. İlm-i Zâyirçe: Yıldızların vaziyet ve hareketleri ile hız ve yönlerini hesaplama ilmine *ilm-i zîç* denir. Takvim buna göre yapılır. Ehl-i simya, yıldızların ve burçların vaziyet ve hareketlerinden bazı hükümler çıkarıp geleceği keşfe çalışırlar ki buna *zâyirçe* denir. Zâyirçe, gökyüzünün eksenine paralel olarak dönen ve yaklaşık olarak on sekiz derece genişliğinde olan bir dairedir. Bu daire, her biri otuzar derecelik on iki eşit kısma ayrılmıştır. Her biri senenin bir ayına tekabül eden burcu içerir. Bu burçlar insanın çeşitli uzuvlarına hâkim bulunurlar. Mesela Hamel başa, Sevr boyuna ve omuzlara, Cevza kollara ve ellere, Seretan göğse ve memelere hâkimdirler. Bu burçların kendilerine göre ayrı özellikleri olduğundan, her birinin tesiri altında doğanlar, muhtelif tabiat ve mizaca sahip olurlar. Meselâ Hamel'in tesiri altında doğanlar mağrur, çalışkan kuvvetli, saldırgan olurlar. Seretan'ın tesiri altında doğanlar ise aksine tembel ve kibirli olurlar. On iki burç şunlardır: *Hamel (koç)*, *sevr (boğa)*, *cevza (ikizler)*, *seretan (yengeç)*, *esed (aslan)*, *siñbüle (başak)*, *mizan (terazi)*, *akrep, kavs (yay)*, *cedy (oğlak)*, *delv (kova)* ve *hut (balık)*. Zâtî'de adı geçen burçlar şunlardır: *Hamel (koç)*, *sevr (boğa)*, *siñbüle (başak)*, *mizan (terazi)*, *akrep*. Bunlardan biri örneklenecek olursa:

Bin eyle koyunun koyun ola ala gözlü kuzularla
Hamel bürcine horşid-i cihân-efrüz irişmişdür
214/4

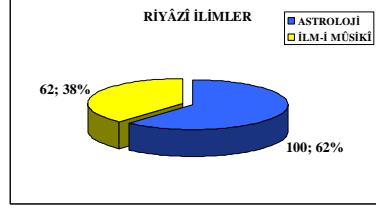
Zâtî'nin bu beytinde baharın gelişi müjdelenmektedir. Dünyayı aydınlatan güneş, Hamel burcuna gelmiştir ve koyunlar ala gözlü kuzularına kavuşacaktır. Bilindiği gibi Hamel, koyun takımyıldızının dünyaya etkisinden dolayı bu adla anılır. Koç burcu

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

olarak bildiğimiz bu burca güneş Mart'ta girer. Bu gün, ilkbahar başlangıcı olup gece ile gündüz bu günde eşit olur.

Zâtî'nin gazellerinde astrolojiyle ilgili terimlere yer verilen toplam yüz beyit tespit edilmiştir.

Şekil 3. Zâtî'nin şiirlerinde yer alan riyâzî ilimlerin dağılımı.

IV. İbârî İlimler

Taşköprülü-zâde'ye göre varlıkların bulunduğu dört halden biri de "ibâre"dir. "İbâre", söz ve telaffuz gibi sesle ilgili vücudu bulunan şeylerdir. Yani zihinde soyut varlıkları bulunan anlam ve kavramları gösterir. İlmü'l-Lügat, İlmü'n-Nahv, İlm'ul-Bedi', İlmü'l-Aruz, İlmü'l-İnşa, İlmü Karzî'ş-Şi'r, İlmü Mebâdî'ş-Şi'r gibi alt dalları vardır. Bu bölümde, adı geçen bu alt dallar, *İlm-i Şiir* genel başlığı altında değerlendirilecektir.

İlm-i Şi'r

Zâtî *ilm-i şiiir* üzerine de, şiir söylemiştir. Şiirle ilgili değerlendirmelerine, Divanı'ndaki dört müstakil gazelde ve bazı beyitlerde yer vermiştir. Divan'da *şi'r* redifli üç de gazel yazmıştır. Şi'r redifli bu gazellerden birinde hem şiirlerini tavsif eder hem de, şiirin aslında nasıl olması gerektiğine dair bilgiler verir. O, şiirlerinin bu şartları büyük ölçüde taşıdığına inanmaktadır:

Vasf-ı envâr-ı ruhuñla Matla'ül-Envâr şi'r

Şerh-i esrâr-ı lebüñle Mahzenü'l-Esrâr şi'r

Bir murassa' tâcdur başında anuñ matla'ı

Şehlere taklidi der bir tatlu şirin-kâr şi'r

Kim görürse yüzini bir bülbül-i güyâ olur

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

Pür gül-i ma'nâ'-yi rengin ile bir gülzâr şî'r

Şâh-ı tab' anuñla feth eyler belâgat mülkini

Kişver-i dil açıcı bir tîg-i cevher-dâr şî'r

Müşteridür ârifüñ ey meh metâ'ı vaslına

Bî-mezâk u câhil ile eylemez bâzâr şî'r

Ben disem şevk-ı lebünle okusan sen ey sanem

Mürdeler ihyâ ider nutk-ı Mesihâ-vâr şî'r

Mârdur sahbar tab'umdan togar dâ'im benüm

Ademüñ 'aklın uğurlar Zâtî'yâ ayyâr-ı şî'r

G 346

Buna göre; sevgilinin yanağının parlaklığını vassfeden şiir, Matlaü'l-Envâr'a, görünmeyen küçük dudağının sırlarını şerh eden şiir ise Mahzenü'l-Esrâr'a benzer. Şiirin matla', padişahları takliden başına taktığı, mücevherlerle kaplı bir taçtır. Sevgilinin yüzünü vassfeden bir şiir, renkli mânâlarla dolu bir gül bahçesi gibidir. Bu sebeple onu her gören, âdeta bülbül kesilir. Yaratıcılığın padişahı olan şair, belâgat ülkelerini onunla fetheder. Gönül ülkesine ise şiirin mücevher kakmalı kılıcıyla girer. Şiirin zevksiz ve cahil kişilerle alışverişi yoktur. Onun alıcısı ârif kimselerdir. Şiir, Hz. İsa'nın sözleri gibi, ölüleri diriltir, fakat okumasını ve yorumlamasını bilmek gerekir. Büyücü yaratılışından daima yılan doğan Zâtî'nin, hileci şiiri, okuyanların aklını çalar.

Şiirin nitelik ve niceliğini, yorumlarıyla gösteren şairin görüşleri, genel mânâdaki şiir için de, genişletilebilir. Değerlendirmelerde yer alan şiir terimleri ve şiire mahsus unsurları tetkik ettiğimizde, bu durum daha da net görülmektedir. Özellikle onun, şiirlerini tanıtırken kullandığı, “şiir, eş'âr, inşâ, Divan, Divan bağlamak, redif, kafiye, dîbâce, üslûb, belîğ, belâgat, fesâhat, elfâz, mânâ, suhan” gibi edebiyat unsurlarıyla; “musra, matla', mülemmâ, murabbâ, mukatta', gazel, nazm” gibi nazım şekilleri etrafında

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

kümelenen terimler, bütün bir edebiyat dünyasını kapsayacak niteliktedir (Çapan 2002, 20):

O dür-dendâna ey Zâtî ne deñlü nâme yazarsam

Zebân-ı hâl ile dirler murassa' oldı dîbâcem

896/7

Aceb mi Zâtîyâ rengîn olursa şâhid-i nazmun

Belâgat kasrına çıkdı fesâhat nerdübânından

1053/5

Bir güzel Dîvân-ı şîrîn bağladuñ kim Zâtîyâ

Hüsrev-i mülk-i belâgat olduñ ol dîvân ile

1471/7

Klâsik şiirde âdet olduğu üzere, kendisini şarkın büyük üstatlarıyla mukayese eden Zâtî, onlar ve eserleri karşısındaki yerini ve sanat başarısını gözler önüne serer. Bu mübalağalı teşbihlerde sıralanan isimler, Arap, Acem ve Türk dilinin söz mimarlarıdır. Bunlar: *Hassân b. Sâbit*, *Sahbân*, *Hüsrev-i Dihlevî*, *Ali Şîr Nevâyî*, *Genceli Nizâmî*, *Molla Câmî*, *Selmân-ı Sâvecî*, *Hâfız-ı Şîrâzî*, *Kemâl-i İsfahânî*, *Sadî-i Şîrâzî*, *Firdevsî*, *Enverî* ve *Âzerî* gibi, üstatlardır. Bunlardan birkaçı örneklenecek olursa:

Ben bu hüsn issi revân-bahş ü kıyâmet gazeli

Kabri üzre okuyam hazret-i *Hassân* dirilür

374/7

Belâgat bâdesiyle pür leb-â-leb şî'rimün câmî

Görenler Zâtîyâ anı sanur nazm-ı *Nevâyî*'dür

484/5

Benüm meyhâne-i nazm içre ayağum çeker yokdur

Olursa *Hazret-i Câmî* olur Zâtî ayakdaşum

887/5

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

V. Kitâbî İlimler

Taşköprülü-zâde'nin ilimler tasnifinde “kitâbet” ise harf, yazı ve hat gibi kitâbî vücuda sahip olan varlıklar olarak tanımlanır ve buna göre yazıyla tespit edilen şeylerdir. Kitâbî vücudları inceleyen ilimler ise şunlardır: Edevâtü'l-hat, kavâninu'l-kitâbet, tahsinü'l-hat, tertîbu'l-hurûf vb. Bu bölümde, adı geçen bu alt dallar, *Hat* genel başlığı altında değerlendirilecektir.

Hat

“Hat”, çizgi, satır, yazı anlamında Arapça bir kelimedir. Arap alfabesiyle yazılan yazılara “hat” veya “hüsn-i hat” tabir olunur. İslâm'ın ilk devirlerinden itibaren gelişmeye başlayan hat sanatı *İbn Mukle* adlı Abbasi veziri tarafından kûfî yazının tâdil edilmesi ile kollara ayrılmış ve *aklâm-ı sitte* (altı kalem) denilen altı çeşit yazı ortaya çıkmıştır. Bu yazılar *muhakkak*, *reyhân*, *sülüs*, *nesh*, *tevkî* ve *rik'a* adıyla anılırlar. Hat bir sanat olarak Türklerin elinde şekilden şekle girip büyük gelişmeler gösterdi. Bu çalışmanın ilk örneğini *Yakût-ı Musta'simî* vermiştir ki edebiyatta da adı bu vesileyle çok anılır. Daha sonra *Şeyh Hamdullah*'ın hat sanatını köklü biçimde değiştirdiği ve gelişmesine yardımcı olduğu görülür. Türk hattatları *aklâm-ı sitteden* küçük değişikliklerle yeni yazı şekilleri üretmişlerdir. Klâsik Türk şiirinde harflerin şekilleri kadar yazılış biçimleri de ele alınmış, ayva tüyleri de hatt'a benzetilmiştir.

Hüsn-i hatt ile cemâlün sıfatın yazmağ için

Yûsuf'un çâh-ı zenahdânı revâ olsa devât

18/4

Hevâ-yi hatt-ı reyhânun gubârum yile virmişdür

Gubâr ile kızarmışdur senün çeşm-i siyeh-kârun

745/2

Mû gibi kalsam kalemde bu muhakkakdur ki hiç

Kıl kadar nesh olmaya cism-i za'îfümnden rakam

914/3

Zerrîn varakda hâlûmi surh ile yazdı eşk

Regler mücedvel itdi anı lâciverd ile

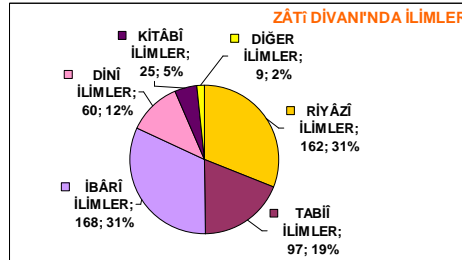
1360/3

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

İlk beyitte sevgilinin güzel yüzünü tasvir edip hüsn-i hat ile yazmak için, güzelliği ile anılan Hz. Yûsuf'un çene çukurunun devât olmasının revâ olduğunu söylüyor. İkinci beyitte ise reyhan hattından bahsedilmektedir. Reyhan, muhakkak yazının küçük yazılan şeklidir. Reyhan, Klâsik şiirde kokusu ve şekli itibariyle ele alınır. Gubâr ise toz demektir. Divan şiirinde bir toprak parçası olarak gubâr, sevgilinin yüceliğinin ve değerinin büyüklüğünü anlatmada kullanılır. Aynı zamanda gubâr veya gubârî yazı bir hat karakteri olup küçücük yazılan yazılara tabir olunur. Özellikle nesh yazının gubârı meşhurdur. Burada sevgilinin siyah gözlerini bu rüzgârla havaya kalkan tozun kızarttığını söylemektedir. Üçüncü beyitte ise, hat çeşitlerinden ikisi olan muhakkak ve nesh yazısı geçmektedir. Muhakkak yazının çanaklı harfleri, biraz köşeli harfe yaklaşır. Bina yazılarında ve büyük boy Kur'ân-ı Kerim yazımında kullanılır. Nesh ise ince ve küçük tipte bir yazı olup özellikle Kur'ân yazısında kullanılır. Burada muhakkak sözünün tevriyeli olarak kullanıldığını görüyoruz. Zayıflıktan bedeni kıl kadar kalan aşğın hali ancak nesh ile yazılabilir. Dördüncü beyitte yine surh ile karşılaşmaktayız. Altın varağa aşğın hali gözyaşı ile kırmızı yazılmıştır ve altı laciverd ile çizilmiştir. Burada surh aşğın kanlı gözyaşlarını ifade etmek için kullanılmıştır.

SONUÇ

Şekil 4. Zâtî'nin şiirlerinde yer alan ilimlerin dağılımı.

İster kuvvetli bir medrese eğitiminden geçmiş olsun, isterse de ümmî bir şair olsun, Dîvân şairi bilgin görünmek ister. Edebî eserlerde, ilim de şairler için bir sanat zeminidir. Sürümde olan gerçek ve batıl ilimlerin başlıca terimleri, birer mazmûna esas olmuştur. Bu anlamda, çalışmaya konu olan Zâtî'nin neşredilen üç ciltlik Dîvân'ının gazeller kısmında da, bahsi geçen pek çok ilim ve alt dallarına yer verilmiştir. Tahsili hakkında kaynaklarda yeterli bir bilgi bulunmayan Zâtî'nin, döneminin neredeyse bilinen tüm ilimlerine şiirlerinde yer vermesi, onları birer mazmûn olarak kullanması onun şairlik kudretini gözler önüne sermektedir. 16. asrın şiir üstadı sayılması, Bâkî'nin,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

kendisini *Reis-i Şa'irân-ı Rûm* olarak nitelemesi, Bayezid Camii avlusundaki remilci dükkânının şair olma heveslisi gençlerle dolup taşması, dükkânının bu devirde bir edebiyat okulu durumunda olması; genç şairlerin buraya gelip şiirlerini Zâtî'ye okuyup, onun fikirlerini alıp, şiirlerini devrin üstadına beğendirmeye çalışmaları boşuna değildir.

Şiirlerinde en çok yer verilen ilim kolu, grafikte de görüldüğü üzere ilm-i mûsikî ve astrolojiyi içine alan riyâzî ilimlerdir. Bu, aslında pek şaşırtıcı değildir. Çünkü Zâtî'nin astrolojiye ve mûsikîye ilgisi kaynaklarda belirtilmektedir. Tezkireci Latîfî, bu konuda Zâtî'nin dönemin müneccimbaşısından ders aldığını ve daha sonraları da kendini bu yönde geliştirdiğini ifade etmektedir. En çok kullanılmış olan ikinci ilim kolu ise rüya tabiri, tıp, kimya, fal, sihir ve tılsımı içine alan tabîî ilimlerdir. Hem kategorisinin fazla oluşu hem de Zâtî'nin diğer bir ilgi alanı olan, hatta meslek olarak yapıp para kazandığı fal ilminin varlığı bu sonucu ortaya çıkarmıştır. Ancak tabîî ilimlerin kendi içerisindeki dağılımına baktığımızda ilm-i falın değil tıp ilminin öne çıktığını görmekteyiz. Özellikle şaşırtıcı olanı ise kendisi de bir remmâl olan Zâtî'nin şiirlerinde remil ile ilgili sadece sekiz beytin yer almasıdır. Üçüncü sırayı ise ilm-i şî'ri içine alan ibârî ilimler almaktadır. Zâtî gibi şiirden para kazanan ve bu konuda üstat sayılan bir şahsiyet için şiir dışında kalınmaz bir konu olsa gerek. Dördüncü sırayı ise dinî ilimler almaktadır ki, zaten Dîvân şairi için yine dışında kalınmaz bir konu oluşu bu sonucu doğurmuştur. Bu da göstermektedir ki Zâtî mutasavvîf bir şair değildir. Şiirlerinde dinî unsurları sadece bir motif olarak kullanmıştır. Son sırada ise hat sanatını içerisine alan kitâbî ilimler yer almaktadır. Bu sanat dalı Divan şairleri için, sevgilinin güzelliğini tasvir etmede vazgeçilmez olmuştur. Görüldüğü gibi Zâtî, döneminde “ilim” sayılan bütün bu alanları şiirlerinde ustalıkla işlemeyi başarmıştır. Aynı asrın büyük şairi Fuzulî'nin de dediği gibi “İlimsiz şiir, temelsiz duvar gibidir”. Buna göre Zâtî'nin şiirleri belli bir zemine oturmuş ve kendinden sonraki pek çok şaire ilham olmuştur. Sonuç olarak, pek çoklarınınca “şiirin işportacısı” olarak görülen ve şiirlerinde sıklıkla tekrara düştüğü söylenen Zâtî'nin sanıldığı gibi olmadığını, 1825 gazelinin taranmasından sonra elde edilen bilgilerin ışığında rahatlıkla söylenebilir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

KAYNAKÇA

- AÇIKGÖZ Namık (1987), “Riyâzî'nin Eserlerinde Klâsik Sanatlar”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, s.221-235.
- ADIVAR Adnan (1991), **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ALPAY TEKİN Gönül, “Mevlana-Yunus Emre ve Ahmed-i Dai'deki Mûsikî Aletleri İle İlgili Semboller Üzerine Düşünceler”, **Journal of Turkish Studies**, s. 439-451.
- BAHADIR Osman (1996), **Osmanlılarda Bilim**, İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- ÇALDAK Süleyman (2005), “Taşöprülüzade'nin Mevzû'âtı'l-Ulûm'undaki İlimler Tasnifi Üzerine”, **FÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, C.15, S. 2.
- ÇAPAN Pervin (2002), “Zâtî Divanı'nda Edebi Tenkid ve Değerlendirmeler”, **MÜ SBE Dergisi**, S.8.
- ÇAVUŞOĞLU Mehmet vd. (1987), **Zâtî Divanı**, İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fak. Yay., C.III.
- DOĞAN Muhammet Nur (2002), **Eski Şiirin Bahçesinde**, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- DUVARCI Ayşe (1993), **Türkiye'de Falcılık Geleneği İle Bu Konuda İki Eser**, Ankara: K.B. Halk Kül. Ar. Ge. Gen. Müd. Yay.
- GÜFTÂ Hüseyin (2004), **Divan Şiirinde İlim**, Ankara: Akçağ Yayınları.
- İZ Fahir (1999), “Divan Edebiyatı”, **Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler**, Hzl..Mehmet Kalpaklı, İstanbul: YKY Yay.
- LEVEND Ağâh Sırrı (1984), **Divan Edebiyatı**, İstanbul.
- LEVEND Ağâh Sırrı (1962), **Ümmet Çağı Türk Edebiyatı**, Ankara: TTK Basımevi.
- PALA İskender (2003), **Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü**, İstanbul: L&M Yayınları.
- SEZER Sennur (2005), **Osmanlı'da Fal ve Falnameler**, İstanbul: Milliyet Yayınları.
- TARLAN Ali Nihad (1967), **Zâtî Divanı**, İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fak. Yay., C.I.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

TARLAN Ali Nihad (1970), **Zâfî Divanı**, İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fak. Yay., C.II.

TAŞKÖPRÜLÜ-ZÂDE (Ahmed) (1975), **Mevzu'atu'l- Ulûm**, Hzl. Mümin Çevik, İstanbul.

TÜRKÇE SÖZLÜK (2005), Ankara: TDK Yayınları.

UZDİLEK Salih Murad (1997), **İlim ve Mûsikî**, İstanbul: K.B. Yay.

YENİTERZİ Emine (1993), **Divan Şiirinde Na't**, Ankara: TDV Yay.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*